

ČEDAD MED PRVO SVETOVNO VOJNO

Sestavila Giulia Sattolo

PRED PRVO SVETOVNO VOJNO

Nevtralnost je za Italijo dolžnost in ne izgovor, ki ga narekuje strahopetnost, zaradi katere njej uspe ostati v ozadju, medtem ko se ostali borijo. Gre za pomembno dolžnost do Evrope in do človeštva, ki pripomore k temu, [...] da se pokol ne razširi in poglobi z udeležbo Italije, ki je ne upravičuje noben viden in obvezujoč povod. Tako je 2. avgusta 2014 zapisal dnevnik *Il Secolo*. Julija leta 1914 so dogodki presenetili italijansko vlado: Avstrija je namreč postavila ultimatum Srbiji, ne da bi o tem obvestila Italijo, in sprožila ofenzivo, ki je nasprotovala z vsebino pakta trojne antante.

Zaradi tega je 2. avgusta 1914 upravičeno proglasila svojo nevtralnost in s tem omogočila Francozom, da so umaknili svoje vojaške sile z alpske meje in na Marno, kjer so lahko branile Pariz.

Javno mnenje se je z izjemo redkih subjektov, ki so podpirali centralne sile, razdelilo v dve skupini, in sicer na zastopnike nevtralnosti (to so bili katoličani, socialisti in liberalci) in na interventiste.

Nevtralnost je treba opustiti, in to takoj [...]. Če bi jo opustili kasneje, bi utrpeli hude posledice v primeru zmage Nemcev in Avstrijcev, če pa bi zmagali zahodni zavezniki, bi nas le-ti zaničevali. Če bi pozno nastopili proti premagani Avstriji, bi si pridobili sloves podležev, ki se izživljajo nad onemoglimi, kot so zapisali že številni dnevniki.« To je mnenje, ki ga je izrazil dnevnik *La Stampa* 23. septembra 1914.

V desetih mesecih od avgusta 1914 do maja 1915 so se vrstile razvnete debate, živahne demonstracije in globoki dvomi; med tem časom si je italijanska vlada prizadevala, da bi v zameno za nevtralnost pridobila od Avstrije Trentinsko in Istro. Istočasno so zvezne sile poskušale privabiti Italijo na svojo stran.

Zunanji minister Sidney Sonnino je naposled sklenil sporazum z zveznimi silami in 26. aprila 1915 podpisal tako imenovani londonski pakt: Italija je zaveznikom zagotovila svojo podporo v najkasneje 30 dneh; zaveznika sta v zameno priznala pravico Italije do Istre in Trentinske Benečije, Dodekaneza, dela Dalmacije in kolonij v primeru, da bi si Francija in Anglija razdelili nemške kolonije v Afriki.

Ta sporazum je ostal prikrit do leta 1917.

24. maja 1915 je Kraljevina Italija napovedala vojno samo habsburški monarhiji, potem ko ji je dan poprej poslala ultimatum.

Začeli so se boji na italijansko-avstrijski fronti. Furlanija je za več kot dve leti (id maja 1914 do čudeža pri Kobaridu iz leta 1917) postal zaledje krvave vojne fronte, nato pa ga je *zasedlo* več kot milijon vojakov, čeprav je štela samo 600.000 prebivalcev.

V prvi polovici maja je v Furlaniji že mrgolelo vojakov, ki so se semkaj stekali že od marca. Njihova številčnost je predstavljala hudo preizkušnjo za območje, potreba po utrdbah in objektih za napad in obrambo je znatno narasla.

V naglici so torej zgradili ceste, mostove, jaške. Pri izgradnji so sodelovali tudi prebivalci.

Prebivalci, ki so za časa nevtralnosti prispevali h gradnji, so ob vstopu v vojno ponudili svojo pomoč vojaškemu poveljništvom in sodelovali z vojaki.

Ob izbruhu vojne je bil poveljnik italijanske vojske Luigi Cadorna prepričan, da se bo vojna zaključila v kratkem času s sunkovitimi napadi, ki naj bi uničili avstro-ogrske čete. A že od začetka je bilo dejansko stanje različno. Meja, ki so jo začrtali leta 1866, ob koncu 3. vojne za neodvisnost Italije, so na Dunaju zelo natančno načrtovali, saj je Avstriji še dalje zagotavljala nadzor nad vsemi prehodi in vrhovi, utrjenimi z obrambnimi trdnjavami in prehodi.

Italijanska vojna se je torej morala boriti v izredno neugodnih razmerah. Čeprav je bila številčnejša od avstro-ogrske, je razpolagala z zastarelim in neprimernim orožjem. Habsburška vojska je bila manj številčna, a bolj organizirana in opremljena z bolj kakovostnim orožjem. Vojna je bila naporna zaradi neugodnih naravnih danosti na fronti, zaradi česar so boji potekali v nečloveških razmerah. Posledica tega so bile logistične težave, zaradi katerih so si inženirske oddelke morale izmišljati domiselne rešitve, ki bi omogočale premik čet.

Ofenzivni načrt generala Cadorne je temeljil na treh večjih intervencijskih območjih vzdolž mejne črte: prvo je imelo kot namen ofenzivo na fronti na Julijcih, njegov namen pa je bil prekoračiti Sočo in doseči Savo; drugo območje je bilo namenjeno predvsem ohranitvi in okrepitvi položajev na tridentinski fronti, kjer so se so predeli v rokah sovražnikov nevarno vrivali v italijanska območja; tretje območje je zajemal ofenzivo na planoti Cadore in v Karniji, katere namen je bil ustvariti prehod proti Koroški.

Na začetku vojne so se italijanske čete skoraj povsod prodrle skozi sovražnikove linije in si ustvarile ugodno osnovo za kasnejše posege. Na fronti na Julijcih so osvojile Kobarid in gorske hrbte med Sočo in reko Judrio; na ravnini so takoj prodrle skozi avstrijske linije in utrdile svoje položaje v Cormònsu, Cervignanu in Gradežu. V prvih dneh junija so Gradišče ob Soči, Tržič in Krn padli v italijanske roke.

Kasneje se je italijanska ofenziva močno upočasnila, napredovanje pa je postalo težje, ker je avstrijska vojska imela več izkušenj na področju vojskovanja v jaških, pa tudi ugodnejše položaje, s katerih je bilo mogoče nadzorovati italijanske položaje.

Nesmiselna taktika Luigija Cadorne je terjala veliko žrtev med vojaki. Italijanska vojska se je spustila v čelni napad pri kar enajstih soških bitkah, pri katerih je umrlo strahovito število vojakov.

24. MAJ 1915 V ČEDADU

Na fronti 2. armade, ki je potekala od Kanina do Krasa, so italijanske čete prekoračile mejo v Podbonescu (Pulfero), Stupici in Liveku ter se usmerila proti Kobaridu, ki so ga zasedle 24. maja 1915 popoldne brez nobenega odpora, saj so se avstrijski vojaki umaknili na gore, kjer so si uredili utrdbe.

Okoli Čedadu so nekaj dni pred vojno napovedjo naglo nastali jaški in mostovi nad reko Nadižo in v naseljih Azzida, Purgessimo in Grupignano.

Dne 24. maja so prebivalci pozno popoldne izvedeli za napredovanje italijanskih čet in ga navdušeno pozdravili. Proti večeru so v Čedad prepeljali nekaj ranjencev, na trgu pred stolnico pa so zažgali avstrijsko zastavo in aretirali nekaj osumljencev.¹

Uršulinski samostan se je prav tako vključil v vojne dogodke in 26. julija odprl svoja vrata bolnikom, ki so boleli za gripo. 31. vojaška bolnica se je tedaj nastanila v šolskih prostorih in v loži. Mati prednica Maria Alfonsa Coletti je to izredno radodarno sprejela in nadzorovala dejavnost bolnišnice od 5. ure zjutraj dalje, ne da bi sprejela nobenega plačila.²

Zaradi naglega napredovanja italijanskih sil so vsi pričakovali mir v kratkem času. A Italijane so kmalu zaustavile močne utrdbe, ki so jih pripravili Avstrijci.

Razvoj vojne je bil vse prej kot nagel in zaradi tega so nekateri generali izgubili svoj komandni položaj. Poveljem z visokega, ki so narekovala prodor skozi sovražne jaške, ni bilo mogoče nasprotovati; Čedad je postal od vojakov oblegano mesto v zaledju italijanskih položajev.

KRATKA KRONOLOGIJA ZGODOVINSKIH DOGODKOV V LETU 1915

23. junij PRVA ofenziva na Soči, ki se je zaključila 7. julija. Čelni napad proti sovražni vojski se je izjalovil in povročil veliko število žrtev.

18. julij DRUGA čelna ofenziva na Soči, ki se je zaključila 4. avgusta, spet z neuspehom na italijanski strani.

21. avgust. Italija napove vojno Turčiji.

18. oktobra. TRETJA soška bitka, ki je trajala do 4. novembra.

10 novembra. ČETRTA soška bitka, s katero je italijanska vojska zaman poskusila prodreti skozi avstrijsko obrambno črto. Ob koncu štirih soških bitk je bilo število žrtev v italijanski vojski že zelo visoko: 62.000 mrtvih in 170.000 ranjencev, kar je odgovarjalo četrtini vseh mobiliziranih vojakov.

LETO 1915

Čedad je imel velik pomen, in sicer bodisi zaradi svoje zemljepisne lege in bodisi zaradi uslug, ki jih je nudil vojakom v prvi vojni črti: v mestu so bile na voljo zdravstvena in veterinarska oskrba, skladišča, podporne storitve in položaji za težko topništvo. Čedad je predstavljal logistično bazo

¹ Glej Giuseppe Del Bianco, *La guerra e il Friuli*, vol. II, str.15, Udine, Del Bianco Editore, 2001

² Glej Maria Agostina Del Negro, *Le Orsoline a Cividale*, str. 73, Premariacco, Juliagraf, 2000.

bodisi za vojake, ki so odhajali na fronto, bodisi za tiste, ki so se vračali. Zaradi tega je bilo potrebno tudi razširiti ceste, da bi omogočili prehod težkih vozil. Prihod številnih vojaških čet in materiala v mesto je negativno vplival na kakovost cest: na cestišču sta prevladovala blato in prah. To je seveda oviralo promet, zaradi česar je vodstvo 2. armade večkrat pozvalo občinsko upravo, naj poskrbi za vzdrževanje. Ko je pihal jugo je bil promet v Čedadu nemogoč zaradi blata na cestišču.

Vojaki so začeli ropati vinograde in polja v bližini njihovih taborišč in tako oškodovali kmete in njihove družine. Pridelek žita, rži in ječmena je bil skromen, zaradi česa so prebivalci (predvsem ženske in delavci) začeli protestirati.

Dela ni bilo, inflacija je močno porasla, najrevnejši družbeni razredi pa so naknadno obubožali. Povečalo se je število smrtnih žrtev in primerov nalezljivih bolezni, vezanih na podhranjenost, število rojstev pa je padlo. Čedajski župnik mons. Valentino Liva, ki je svojo funkcijo nastopil leta 1913, se je torej obrnil na družine, ki so bile včlanjene v »Vincencijevo konferenco« pozval, naj nudijo pomoč revnim na domu.³

Zaradi prihoda vse večjega števila vojakov so se življenjske razmere prebivalstva poslabšale, ljudje pa so se morali soočiti z vsakodnevnimi težkimi in bolečimi izkušnjami.

26. junija zvečer so na Čedad padle prve bombe in celo sulice z ostrim stožcem; 5. julija in 15. avgusta sta sledila nova letalska napada.

Občinska uprava je na zvoniku stolnice uredila opazovalnico, tako da bi dežurni vojaki lahko pravočasno obvestili prebivalstvo o prihodu avstrijskih letal, ki so v nočnih urah metala bombe.

Nekateri usmiljeni meščani so na železniški postaji bodrili ranjence, ki so tam čakali na prevoz do bolnišnic.

Prebivalci so pomagali vojakom v bolnišnicah, ki jih je bilo v Čedadu deset. Eden izmed njih je bil na sedežu društva SOMSI (Società Operaia di Mutuo Soccorso ed Istruzione - Delavsko društvo za vzajemno pomoč in šolstvo). Leta 1914, pred izbruhom vojne in splošno mobilizacijo v Furlaniji in sploh v celi Kraljevini Italiji je društvo SOMSI dalo na razpolago svoje prostore vojaški upravi.

Prostore poklicne šole, ki jo je vodilo društvo SOMSI, so že junija zasegle vojaške oblasti in jih uporabljale kot bolnišnico. Pohištvo, ki je bilo v rabi v šoli, so prav tako zasegli za potrebe bolnišnice.⁴

³ Glej Bruno Baccino, Un apostolo friulano del '900. Mons. Valentino Liva, str.147, Tavagnacco, Arti Grafiche Friulane, 2007.

⁴ Glej ASO Mapa. 72, zvezek.13, 1915; Verbale della seduta consigliare dell'1° dicembre 1915 (Zapisnik zasedanja sveta z dne 1. 12. 1915), v: Ada Pellegrini Scafati, La Società Operaia di Mutuo Soccorso ed Istruzione di Cividale del Friul. 1870-1914, knjiga I, str. 133, št. 148, SOMSI, pribl. 2002 (Premariacco : Juliagraf, 2003).

Poleti leta 1915 so se med civilnim prebivalstvom pojavili prvi primeri kolere. Občinska uprava je morala takoj ukrepati, da bi zaustavila okužbo in bodrila prebivalstvo, med katerim je začelo vladati malodušje.

Zasilno stanje je imelo kot posledico nastanek raznih mestnih odborov, ki so se ukvarjali z dobrodelnimi dejavnostmi.

Leta 1914 je čedajska občina podprla ustanovitev Odbora za pomoč nezaposlenim in novoizvoljeni predsednik Freschi je zaprosil tedanjega predsednika društva SOMSI Ettoreja Zanuttinija za finančno pomoč. Odbor je prejel veliko prošenj za pomoč s strani delavcev, ki so se bili prisiljeni vrniti iz tujine, kjer so delali, in so bili zdaj brez dela ter niso mogli preživljati svojih družin.

Zaradi bližajoče se vojne, ki se je širila po celi Evropi, so se morali namreč delavci, ki so delali izven lastne države, vrniti v domovino. Stanje se je iz dneva v dan slabšalo: nekateri moški so se odzvali na mobilizacijo in so morali zapustiti svoje družine, delavci, zaposleni v tovarnah, pa so se znašli ob službo zaradi zaprtja proizvodnih obratov. Italijani, ki so delali v tujini, so se morali vrniti v domovino, kjer niso imeli nobene perspektive ali zagotovitve, da bodo našli službo, in so se znašli v stanju neprostovoljne brezposelnosti.

Treba je bilo torej pomagati delavcem, ki so se vračali iz tujine, in jih poskušati vključiti v izredne vzdrževalne posege in nujna zasebna in javna dela. Na voljo je bilo veliko cenene delovne sile.

Izseljenci so se lahko obračali na Izseljeniško tajništvo v ulici della Posta v Vidmu, kjer so se lahko pritožili za plačila, ki jih niso prejeli, ali za kovčke in predmete, ki so jih izgubili med potovanjem ali ki so jih morali zapustiti v tujini. Za te državljane, ki so se pravkar vrnili in so razpolagali le z bornim imetjem, je bilo pomembno rešiti te probleme, vezane na izgubo svojih dobrin ali neprejemanjem plač. Če dobrin ni bilo mogoče najti, so jim v številnih primerih izplačali denarno odškodnino.

V Čedadu je društvo SOMSI zagotovilo prisotnost uslužbenca, ki je bil na razpolago izseljencev od 11. do 12. in od 14. do 16. ure na sedežu Zveze trgovcev v palači Trgovske banke. Uslužbenec je beležil ime in priimek izseljencev in kraj v tujini, kamor so se izselili; tem podatkom je prilagal pritožbe in jih poslal Izseljeniškemu tajništvu v Vidmu.⁵

Posebno pozornost do problemov in potreb Furlanov, ki so se vračali iz tujine, je bil baron Morpurgo. Skupaj z drugimi furlanskimi poslanci je podprl predstavitev poročila v parlamentu, ki bi vsebovalo vse prošnje, ki so jih v Furlaniji predložili za reševanje težav vračajočih se izseljencev. Morpurgo je zahteval takojšnjo izdajo denarnih pomoči in preložitve rokov, ki so jih izseljenci potrebovali. Njegovo prošnjo so sprejeli.

V Čedadu so sprožili tudi druge podporne pobude, npr. dejavnosti Odbora za civilno pomoč (Opera del Comitato di Assistenza Civile), katerega cilj je bilo reševanje težav, ki so se vsak dan pojavljale med vojno.

Dejavnost tega odbora lahko razdelimo v dve obdobji: prvi zajema obdobje od vstopa Kraljevine Italije v vojno (24. maja 1915) do konca leta 1916.

⁵ Glej Ada Pellegrini Scafati, *La Società Operaia di Mutuo Soccorso ed Istruzione di Cividale del Friul*. 1915-1940, II. knjiga, str. 14-15, SOMSI, pribl. 2002 (Premariacco, Juliagraf, 2003).

Drugo obdobje se je začelo 1. januarja 1917 in zaključilo 31. januarja 1918: dejavnost odbora se je tedaj ustalila; uvedli so tudi osnovni statut, ki so ga odobrile vladne oblasti.

Odbor je prejel številne donacije in jih uporabil v prid ranjencem, bolnikom in družinam. Prav po zaslugi odbora je Urad za sporočanje lahko nadaljeval z delom.

Že pred ustanovitvijo odbora (do katere je prišlo v županovem uradu na začetku junija), je delovala skupina, sestavljena iz samih žensk, ki se je v kratkem organizirala 24. maja 1915, da bi v čim krajšem času pomagala ranjencem, ki so jih prenašali v Čedad. Tej ženski skupini so se kasneje pridružili predstavniki združenja Dante Alighieri, društva SOMSI, Združenja trgovcev in Rdečega križa; sodelovanje je omogočilo učinkovitejše nudenje pomoči.

Med ustanovitelji odbora je bil tudi mons. Valentino Liva.

Ob koncu leta 1915 je odbor za božič priredil praznovanja za vojake v čedajskih bolnišnicah s pomočjo prebivalcev. Izvedli so tudi posebno nabirko za nakup daril za vojake, h kateri so prispevali bodisi prebivalci Čedada kot duhovniki. Mons. Liva se je hotel osebno prepričati, da so vojaki prejeli svoje darove, in se v ta namen odpravil na obisk v strelske jaške.

Ob tisti priložnosti je izpostavil veliko radodarnost prebivalstva do vojakov.

Tistega leta so za božič skovali tudi medalje, namenjene vojakom. Oficirji so prejeli zlato medaljo, vojaki pa srebrno.

Odbor je na osnovi donacij, ki jih je prejel v tistem času (samo čedajska občina je darovala 500 lir), takoj začel iskati ustrezna darila in *pripravil 3.000 vrečk, ki so vsebovale italijansko trobojnico, predmete za osebno uporabo [...], dve pomaranči in druge predmete, ki jih je darovalo več milanskih podjetij [...]. 1.039 daril so enakomerno porazdelili med pacienti iz vojaških bolnišnic.*⁶ V bolnišnicah so okrasili tudi novoletno jelko.

Odbor ni le pomagal pacientom v bolnišnicah, ampak tudi vojakom, ki so izstopali na železniški postaji v Čedadu ali ki so s te postaje odpotovali. Vsak vlak, ki je dospel v Čedad, so sprejemale skupine žensk, ki so delile vodo, sveže napitke, sladice, mleko, cigarete itd.

ŽELEZNICA ČEDAD - KOBARID

Železnica Čedad - Kobarid je nastala v obdobju splošne mobilizacije in vojnih potreb. Progo so zgradili predvsem iz vojaških razlogov, čeprav je njena zamisel nastala nekaj let poprej. Že v prvih letih 20. stoletja so razpravljali o potrebi po izgradnji železniške proge, ki bi povezovala furlansko zaledje z Nadiškimi dolinami in Bohinjsko železnico (slednja je povezovala Trst in Gorico z osrčjem Avstro-Ogrskega cesarstva) z namenom spodbujanja gospodarstva in trgovino v tem obrobnem predelu Kraljevine Italije.

Leta 1911 so predstavili projekt proge, ki naj bi potekala skozi Nadiške doline in vzdolž reke Nadiže do Kobarida. Predlogu, ki so ga sprva podprle soudeležene kategorije in politiki, se je uprlo Ministrstvo za vojno, ki je menilo, da tovrstna proga predstavlja prejšnjo nevarnost kot ugodnost. Proga

⁶ Glej *Relazione Morale – finanziaria del Comitato cividalese per doni di Natale agli ammalati e feriti di guerra (Finančno-moralno poročilo čedajskega odbora za božična darila, namenjena bolnikom in ranjencem)*, F.lli Stagni, Cividale, 1915, v: Ada Pellegrini Scafati, *La Società Operaia di Mutuo Soccorso ed Istruzione di Cividale del Friul. 1915-1940*, knjiga.II, str.24,št.33, SOMSI, pribl. 2002 (Premariacco, Juliagraf, 2003).

bi namreč potekala v bližini avstro-ogrske meje, zato bi v primeru sovražnega napada nudila lahek dostop do Padske nižine.⁷ Ob vstopu Italije v vojno (24. maja 1915) je izgradnja železnice postala potrebna za olajšanje cestnega prometa in premestitev blaga za preskrbo čet na frontah v severnem Posočju s cest na železnico. Slednja bi učinkovito povezovala skladišča 4. armade v zaledju (torej v ravnini) s Kobariško planoto in s fronto. Železnica je morala torej zagotavljati dovoz živeža in streliva vojski, ki jo je sestavljalo od 100.000 do 135.000 vojakov. Od teh je ena tretjina skrbela za logistično podporo v kobariškem zaledju.⁸ Čedad je tako postal glavni center za pretovor blaga, namenjenega na fronto v visokem Posočju. Kronike iz tistega časa pričujejo, da je Hudičev most vsak dan prekoračilo do 6000 vozil; promet je bil večinoma vezan na prisotnost železnice, saj je vsak dan v Čedad dopotovalo do 30 vlakov.⁹

Železniško progo so zgradili med vojno, pozimi med letoma 1915-1916, skupaj z dvema drugima za fronto strateškima progama: Villa Santina-Comeglians in Tolmezzo-Paluzza. Čedajski trakt je sledil toku reke Nadiže. Šlo je za ozkotirno progo z osjo 75 cm kljub protestom krajevnih oblasti, ki so si želele progo z normalnim tirom, ki bi jo bilo mogoče po vojni uporabiti v civilne namene. Njihove zahteve niso bile izpolnjene. Izgradnja je bila hitra; železnica je začela delovati že leta 1916. Leta 1917 so jo dopolnili z izgradnjo več predorov (tisti v bližini Štupice je še danes ohranjen).¹⁰

Progo je upravljala družba Società Veneta, ki je oskrbela deset parnih lokomotiv znamke Breda. Začetna postaja je bila v kraju Barbetta, približno 1 km vzhodno od postaje Videm - Čedad, končna pa v Sužidu, tri kilometre pred Kobaridom, kjer je bila v zavetju pred sovražnim topništvo. Vmesne postaje so bile v krajih Šenčur (Sanguarzo), Ponte San Quirino, Špeter Slovenov, Brišče (Brischis), Pulfero, Loch, Štupica, Pojana (Poiana) in Robič. Vsaka postaja je razpolagala s skladišči, nakladalnimi rampami za tovor, stranskimi tiri in sistemi za dobavo vode lokomotivam. Na osnovi tega so vse postaje lahko služile bodisi za nakladanje kot za razkladanje tovora.¹¹ Postaja v Robiču je bila največja in najbolj opremljena. Sestavljali so jo velika skladišča in vrtljiva ploščad, ki je omogočala obrat lokomotiv, tako da so se lahko vračali v Čedad.¹²

Po porazu pri Kobaridu so se vse čete naglo umaknile s fronte, železnico pa so prepustili sovražniku skupaj z vsemi vozili in objekti na in ob njej.¹³ Avstrijci so jo naglo vključili v svoje železniško omrežje (K.u.K. Heeresbahn Südwest) in ponovno uporabili v strateške namene. Po koncu vojne se je vrnila pod upravo italijanske vojske. Leta 1921 so jo podaljšali do Kobarida. V sledečih letih so jo namenili prevozu civilistov, predvsem povratnikov, ki so se vračali v kraje, kjer so se bojevali. Leta 1928 so na vznožju gore Krna na nadmorski višini 2170 m odprli spominsko kočo, posvečeno

⁷ Glej Marco Montini, *Da Tolmino a Caporetto lungo i percorsi delle Grande Guerra tra Italia e Slovenia*, str. 29, Udine, Gaspari Editore, 2006.

⁸ prav tam, str. 42

⁹ Glej Mario Zerboni, *Le ferrovie di Cividale del Friuli. Un viaggio nella storia*, str. 85, Udine, Forum, 2003.

¹⁰ Glej Marco Mantini, op. cit., str. 30-31.

¹¹ Glej Marco Mantini, op. cit., str. 87

¹² Glej Marco Mantini, op. cit., str. 30

¹³ Glej Marco Mantini, op. cit., str. 91

podpolkovniku alpinov Albertu Piccu (prejemniku srebrne medalje za vojaške zasluge), ki je privabljal številne nekdanje bojevnike.¹⁴ Železnico so dokončno opustili leta 1932 zaradi nerentabilnosti in vse večje uporabe avtobusnih prevozov.

1916

Jesenska ofenziva na Soči se je izjalovila. Ob koncu leta 1915 in začetku leta 1916 je postalo nujno obnoviti pehoto in topništvo, kjer so bili vojaki maloštevilni in utrujeni. Streliva je primanjkovalo, življenje v strelskih jaških pa je bilo naporno.

Od maja 1915 do leta 1917 je Furlanija postala zaledje soške fronte. Vzдолž meje so italijansko vojsko doživljali kot *okupatorja* zaradi velikega števila vojakov: teh je bilo več kot milijon, prebivalcev pa samo 600.000. Leta 1915 so torej izdali vrsto ukrepov za blažitev težav, ki so bile posledica množične prisotnosti vojakov. Uvedli so omejitve in kontrole prebivalcev, ki so živeli v bližini fronte (in na splošno v Furlaniji), kar je poseglo v vsakdanje življenje in negativno vplivalo na trgovske dejavnosti.

Prisotnost italijanskih vojakov v Furlaniji je imela tudi pozitivne posledice: vojaške oblasti so potrebovale civilne delavce, ki bi v zaledju gradili ali vzdrževali mostove in ceste.¹⁵ Zaradi tega so zaposlile veliko število civilistov, ki drugače ne bi našli dela in s tem možnosti preživljanja.

Na začetku leta 1916 je Čedad doživel velike spremembe: v vojaške namene so zgradili ceste, že obstoječe ceste pa so razširili in omogočili vojaškim vozilom in tovornjakom udobnejši prehod. Povsod so se pojavile barake in konjski hlevi. Po cestah so brnela motorna vozila, ki so prevažala strelivo ali ranjence. Tudi v mestu je mrgolelo vojakov. Celo v izložbah trgovin so se pojavili vojaški predmeti. V tem času so se začele letalske bitke nad mestom. 16. maja ob 3.45 so avstrijski vojaki spustili na Čedad številne bombe, ki so med prebivalstvom širile strah in smrt. Bitka je trajala uro in pol. Nekaj dni kasneje, 19. maja, je nekaj drugih bomb padlo pri železniški postaji in povzročilo več kot 2 m široko luknjo, globoko več decimetrov. Delci bomb so poškodovali več vojakov, ki so izkrvaveli in umrli v bolnišnici Sanità.

Skozi celo poletje 1916 je sledilo več letalskih napadov.

V uršulinskem samostanu so redovnice še dalje skrbele za obolele za tifusom vse do septembra 1916, ko so jih nadomestile bolničarke Rdečega križa.

Mons. Liva je po naročilu mons. Bartolomasija, škofa čedajskega območja, skrbel za duhovno življenje vojakov. Pomagal je vojakom v bolnišnicah in jih bodril ter koordiniral dejavnosti vseh krščanskih društev, ki so skrbeli za vojake. Poleg tega je delil denarne prispevke svojih vernikov, ki so anonimno darovali denar za vojake v slabem gmotnem položaju. Mons. Liva je v svoj dnevnik zapisal:

Oseba, ki je želela ostati anonimna, mi je poslala pismo s 50 lirami in prošnjo, naj denar dam pohabljenemu vojaku. Malo časa pozneje sem prejel 65 lir s temi

¹⁴ Ibidem, str. 90.

¹⁵ Glej Gustavo Corni, *Storia della società friulana. 1914 – 1925*, str. 15, Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, Udine, 2000.

preprostimi besedami: za kakega revnega bolnika ali ranjenca. Tudi tokrat je darovalec hotel ostati anonimen [...] Ne najdem besed, s katerimi bi lahko opisal ganjenost dveh hrabrih mladeničev in blagoslov, ki sta ga namenila osebi, ki je bila do njiju tako darežljiva.¹⁶

Mons. Liva se je sicer posvečal vojakom, a ni zanemarjal svojih dolžnosti do skupnosti. 30. aprila 1916 naj bi obhajali vsakoletno romanje iz Čedadada v Marijino svetišče Castelmonte/Stara Gora. A ker romanje v vojnem času ni bilo mogoče, je Monsignor hotel vseeno izpolniti zaobljubo Mariji, s katero so se meščani v preteklosti želeli zahvaliti za izkazane milosti, in se z nekaterimi kanoniki, vikarji, meščani in predstavniki čedajskih društev povzpел do svetišča. Starogorsko Marijo je dekan zaprosil za mir med narodi in konec vojne.¹⁷ Vojna je močno vplivala na čedajske cerkvene ustanove. V vojaške namene so zasegli več stavb: zakristijo, arhiv in učilnice, namenjene verouku; mons. Liva je bil močno zaskrbljen tudi zaradi načrtov, da bi v mestu odprli nekaj novih bordelov, kjer bi se vojaki lahko razvedrili.

POMLAD LETA 1916

Februarja je avstrijska vojska preusmerila na Trentinsko 14 divizij, ki jih je premestila s soške in balkanske fronte. Njen namen je bil prodreti skozi italijanske vojne linije (med dolinama Val Lagarina in Val Sugana) in se nato spustiti v ravnino ter presenetiti Italijane, ki so se zbrali na vzhodu pri Soči.

11. marca se je začela PETA soška bitka, ki se je zavlekla do 19. marca brez nobenega izida.

14. maja 191 je avstro-ogrsko vojska sprožila ofenzivo, znano pod imenom STRAFEXPEDITION. Mišljena je bila kot *kaznovalna ekspedicija*, s katero bi Avstrijci Italijane kaznovali za izdajo v trozvezi. Vodil jo je general Conrad von Hotzendorf, ki je poveljeval 20 avstrijskim divizijam na Tridentinskem do planot pri Vicenzi.

V italijanskem zgodovinopisju jo imenujejo LA BATTAGLIA DEGLI ALTIPIANI (bitka na planotah).

14. maja popoldne je topništvo silovito napadlo italijanske položaje. 15. maja zjutraj je 20. korpus avstro-ogrsko vojske napadel italijansko vojsko. Napad je presenetil italijanske čete, ki so branile fronto in ponovno osvajale vsak položaj, ki so ga izgubile, dokler se niso morale začeti umikati pod težo napada.

28. maja so Avstrijci osvojili Asiago. Junija so avstro-ogrsko čete osvojile gori Zugna in Pasubio ter dolino Val Posina, napredovale južno od doline Valsugana in zasedle celo planoto Asiago.

Cadorna so dogodki presenetili, vendar mu je uspelo ohraniti nadzor nad dogajanjem in zbrati zadostno število rezervnih divizij (pri tem je sicer zmanjšal število čet na soški fronti in tvegala sovražni napad) ter ustanovil PETO ARMADO, ki ji je uspelo prekiniti avstro-ogrsko ofenzivo na trentinskih planotah.

Avstrija se je takoj zavedla nevarnosti, ki jo je predstavljala peta divizija in se spustila v poslednji napad. Ko pa je opazila, da nima nobene možnosti za napredovanje, je prekinila ofenzivo in se umaknila.

27. junija se je zaključila prva obrambna bitka italijanske vojske, ki je bila neurejena in je povzročila veliko žrtev.

Luigi Cadorna je tako ohranil svoj čin in začel pripravljati ofenzivo, usmerjeno proti območju onstran Soče in natančneje proti Gorici. Bojni plan, ki ga je oblikoval skupaj z Emanuelejem Filibertom vojvodo d'Aosta, je predvideval močan bombni napad med Kalvarijo in hribom Sv.

¹⁶ Glej Bruno Baccino, op. cit., str. 153.

¹⁷ Ibidem.

Mihaela, ki bi mu sledila ofenziva za pridobitev nekaterih položajev na levem bregu Soče.

OSVOJITEV GORICE

29. junija je na hribu Sv. Mihaela prišlo do avstrijskega napada s strupenim plinom, ki je terjal življenja 3.000 vojakov in povzročil upočasnitev operacij, ki jih je 3. armada izvajala na fronti. Oddelke so nanovo organizirali in jih pripravili na možnost drugega podobnega napada. Do konca julija ni bilo drugih pomenljivih vojnih dogodkov in obe vojski sta ohranili svoje položaje. Italijani so poskusili okrepiti zaloge streliva in orožja v pričakovanju na ofenzivo za osvojitve Gorice.

V Čedadu, na sedežu komande 2. armade v palači Craighero, se je 30. julija sestal svet poveljnikov vojske, ki so morali odločati o napadu na Gorico.

V Čedadu so se medtem nadaljevali bombni napadi. Julija je ob treh zjutraj bomba zadela dvorišče duhovnika Corgnalija, v sledečem mesecu pa so padle še druge tri, od katerih ena v naselju Borgo Brossana.

Od 6. do 17. avgusta je potekala t. i. ŠESTA soška bitka, znana kot bitka za Gorico. Z razliko od drugih bitk na območju v pristojnosti druge armade je bila italijanska vojska sprva v prednostnem položaju: spomladi tistega leta je namreč 4. divizija pod vodstvom generala Luca Montuorija in polkovnika Pietra Badoglia napredovala do vrha Sabotina severovzhodno od Gorice. Vojni inženirji so v samo nekaj tednih uredili več predorov tik za avstro-ogrskimi položaji.

Medtem so se divizije pete armade, ki so jih maja 1916 premestili v Trentinsko, vrnile na Kras. Italijanske čete, ki so 6. avgusta 1916 ob svitu sprožile šesto soško bitko, so torej štejele kakih 200.000 mož.

Bombni napad se je posrečil, zato je Cadorna še istega dne ob 16. uri izdal nekaterim kolonom 45. divizije pod vodstvom Badoglia, generala Gaglianija in generala Del Bona povelje za napad na Sabotin. V 40 minutah so italijanske čete s pomočjo topništva dosegle vrh. Večina dalmatinskih vojakov, ki so branili hrib, se je predala, drugi pa so se zatekli v predore, ki so jih kasneje italijanski vojaki zažgali.

Malo pred tem, ob 15.30, se je začel tudi napad na hrib Sv. Mihaela. Brigade Catanzaro, Brescia in Ferrara so v kratkem času dospele do vrha, avstro-ogrski vojaki pa so se umaknili v pričakovanju na protinapad, ki naj bi sledil ponoči. Žal pa mu je primanjkovalo rezerv, saj so se vsi drugi vojaki že borili na Sabotinu. 7. avgusta so vsi 4 vrhovi hriba Sv. Mihaela prešli pod nadzor italijanske vojske. Istega dne so italijanske čete ponovno začele operacije za osvojitve Gorice.

8. avgusta je 28. pehotni polk Pavia pod vodstvom podporočnika Aurelia Baruzzija, prejemnika zlate medalje za vojne zasluge, kot prvi vkorakal v Gorico. Baruzzi je prejel dovoljenje, da preplava Sočo in razobesi italijansko zastavo na trgu pred železniško postajo; s tem je postal eden od simboličnih likov osvojitve Gorice. 9. avgusta je italijanska vojska dokončno osvojila Gorico.

Avstrijsko poveljstvo je po neuspehu poskusov zaustavitve italijanskih čet izdalo povelje za umik.

Nekaj ur kasneje je v Čedadu nek vojak stopil na stol v kavarni San Marco in prebral razglas o osvoboditvi Gorice. Prebivalci so ga dvignili in ga navdušeno nosili na ramenih po mestnih ulicah.

15. avgusta je Italija pod pozitivnim vplivom osvoboditve Gorice napovedala vojno Nemčiji.

PROTI KONCU LETA 1916

Jeseni leta 1916 je glavno poveljstvo ukazalo prodreti linije, kamor se je zatekel sovražnik. Tako so si sledile SEDMA soška bitka (od 14. do 17. septembra), OSMA soška bitka (od 10. do 12. oktobra) in DEVETA soška bitka (od 1. do 4. novembra), v katerih so italijanske čete zaman poskusile prodreti linije habsburške vojske. Stanje se za italijansko vojsko ni spremenilo, a v vojakih sta se postopoma širila utrujenost in nezadovoljstvo.

Jeseni leta 1916 so se prekinile vse akcije. Na fronti je prišlo do zastoja. Razloge za to gre iskati tudi v zimskih razmerah in v potrebi po ponovni organizaciji zalog, ki so jih v prvih mesecih vojne delili nekoliko nepremišljeno.

Naraslo je torej gmotno, še bolj pa psihološko nelagodje.

Na vseh vojnih območjih je poraba blaga močno padla bodisi zaradi pomanjkljive ponudbe kot zaradi porasta cen. Zaradi velikega povpraševanja so posebno močno so narasle cene osnovnih potrebščin. Sredi oktobra je nelagodje naraslo: primanjkovalo je mleka, jajc, kave, sladkorja in petroleja. V šolah niso več delili obrokov, ker je zmanjkalo tudi kruha. Dobava živil je postala glavni problem; vse ostalo je prešlo v ozadje. Celo vojni bilteni so poročali le o malih vsakdanjih dogodkih.

21. novembra novica o smrti cesarja Franca Jožefa v Vidmu ni sprožila velikega odmeva. V Čedadu pa so zabeležili manifestacije proti cesarju, ki jih je bilo pripisati predvsem dejstvu, da je pokojni monarh zastopal *avtokracijo, ki ni bila več primerna tisti dobi*.¹⁸ Na trgu pred stolnico se je pojavila velika lutka, ki je ponazarjala Franca Jožefa na vislicah.

*Ob 14. uri je odbor meščanov (odv. Venturini in odv. Nussi) [...] obesil med spominski tabli Viktorja Emanuela in Garibaldija na pročelju občinske palače velik lovorjev venec, okrašen z rdečimi nageljni in trakom z barvami italijanske zastave in z napisom »Ai martiri della forza austriaca-il popolo cividalese (Žrtvam avstrijskih vislic-Prebivalci Čedada) 21-XI-1916«*¹⁹

SPLOŠNO STANJE LETA 1917

Zima 1916-1917 je bila posebno huda in ni pripomogla k izboljšanju razpoloženja čet. Na vojake so negativno vplivale tudi žalostne novice, ki so pestile tudi civiliste. Pomanjkanje delovne sile, potreba po zaposlovanju žensk v tovarnah in na drugih delovnih mestih, vse večje pomanjkanje živil in surovin ter porast cen so bili splošno občuteni problemi. Pacifistična propaganda se je širila med prebivalstvom in vojaki in privedla do posameznih primerov insubordinacije, dezerterstva in samopoškodovanja, ki so jih sodišča poskušala zadušiti s hitrimi, pogosto pa tudi zelo strogimi sodnimi postopki.

Na duševni ravni so k splošnemu malodušju prispevali splošno razočaranje zaradi nadaljevanja vojne in izgube številnih življenj, jeza, depresija, objokovanje pokojnikov, strah, panika in skrb za ujetnike in pogrešane, o katerih svojci niso vedeli ničesar. Tudi dezerterev je bilo vse več, zaradi česar je dezerterstvo z vojaškega stališča postalo vse hujše kaznovan prekršek. Poleg tega se mnogi prebivalci niso več odzivali na vpoklic v vojsko.

¹⁸ Glej Giuseppe Del Bianco, op.cit., II knjiga, str. 453.

¹⁹ Ibidem, str. 468.

V teku leta 1917 so se pacifistični in *defetistični* tokovi širili in prišlo je celo do javnih protestov proti vladi in politikom. Večina prebivalstva si je želelo mir. Tudi duhovniki so med svojimi govori med mašo molili, da bi se vojna končala.

VOJNI DOGODKI IZ LETA 1917

Na območju Tržiča in Krasa se stanje skozi celo zimo 1916-17 ni spremenilo. Leto 1917 je bilo kritično za Antanto: padec ruske fronte je njenim članom prizadejal hud udarec.

V Rusiji je izbruhnila revolucija, ki je negativno vplivala na borbeni duh vojakov, na zahodni fronti pa je neuspeh ofenzive generala Nivella izmučila francoske čete in povzročil številne upore. Zavezniki so torej zaprosili Italijo za večji napor. To je privedlo do desete soške bitke, bitke na gori Ortigara, enajste soške bitke in bitke na Banjšici.

Maja leta 1917 so se vojne akcije ponovno začele: od 12. maja do 5. junija je trajala DESETA ofenziva na Krasu (na Vodicach in Kuku), a njen izid ni bil v skladu s Cadornovimi pričakovanji.

10. junija so Italijani sprožili ofenzivo na Trentinskem, da bi pridobili nekatera ozemlja, ki so še ostala v avstrijski lasti: to je bil povod za bitko na gori Ortigara, ki so jo Italijani osvojili 19. junija.

25. junija, po dveh tednih srditih bojov, so habsburški vojaki dokončno zavrnilo napad šeste armade z uporabo plina in metalcev plamena. Bitka na Ortigari je s tem postala eden od najbolj tragičnih dogodkov v celi 1. svetovni vojni: *v 16 dneh je na italijanski strani padlo več kot 25.000 mož, nekateri bataljoni pa so izgubili več kot 70% vojakov.*²⁰

Spomladi so Furlanijo spet začela preletavati letala, ki so skoraj vsak dan letela nad furlanskimi in beneškimi mesti.

11. junija so na Čedad padle bombe: šlo je za enega od najbolj silovitih napadov nasploh. 12 avstro-ogrskih letal (pet bombnikov in sedem lovcev) je ob petih zjutraj preletelo mesto. Opazili so jih šele, ko so že preletavali Čedad. Zvonovi stolnice so takoj alarmirali prebivalstvo. Bombe so poškodovale muzejsko palačo; dve bombi sta padli na ulico Largo Boiani, ena na ulico Patriarcato, druga na ulico Paradiso, še ena na drevored pri železniški postaji. Ena bomba je padla tudi na sedež vojaške komande v palači Deganutti. Kasneje je padlo še devet drugih bomb. Glavna tarča napada sta bila trg Campo di Marte in sedež 4. oddelka tovornjakov. Druge bombe padle na naselje Rubignacco in v Nadižo. Smrtnih žrtev je bilo 14, ranjencev pa 51.²¹

Vsak dan so skupine letal večkrat preletavale nebo, da bi opredelili položaje, ki bi jih ponoči lahko bombardirali v luči reflektorjev²².

Napadi so prizadeli bodisi vojaške kot civilne objekte.

Mons. Liva je pisal poslancu Pecileju in ga prosil, naj pristojne oblasti spodbudi k čim hitrejši sprožitvi alarma, ki naj bi prebivalstvo opozorilo na bližajoči se letalski napad. Na ta način bi preprečili številne boleče dogodke, smrtne žrtve in nesreče.²³

ENAJSTA SOŠKA BITKA

²⁰ Glej www.itinerarigrandeguerra.it

²¹ Glej Giuseppe Del Bianco, op. cit., II knjiga, str. 554

²² Glej Maria Agostina Del Negro, op. cit., str. 23

²³ Glej Bruno Baccino, op. cit., str. 157.

Cilj **ENAJSTE BITKE** (18. avgusta - 12. septembra) je bila Banjška planota, ki je za avstrijske čete predstavljala odlično izhodišče za ofenzive in naravno zaščito Čepovanskega dola, po katerem so Avstrijci varno pomikali čete in vozila med Krasom in Tolminom. Ofenziva je segla do Krasa, z morja pa so jo podprli monitorji²⁴ in pomorske topniške enote. Italijanske čete so kljub velikim žrtvam na več mestih prodrle onstran Soče in tako hitro napredovale na zahodnem robu Banjške planote, da so morali Avstrijci nazadovati in prepustiti Italijanom **Jenelik, Kbilek**, Sveto Goro, 20.000 ujetnikov in veliko količino orožja. Ta velika bitka je terjala 143.000 italijanskih in 110.000 avstrijskih žrtev (število zajema mrtve, ranjence in pogrešane). Po tej bitki je bila avstro-ogrsko vojska tako šibka, da ne bi mogla vzdržati drugega italijanskega napada.²⁵

Po enajsti soški bitki pa so tudi italijanski vojaki opešali in dosegli dno svoje vzdržljivosti. Napori, ki jih je prestala vojska, so bili nepopisni. Avstro-ogrski vojni potencial je tako ošibel, da je visoko cesarsko poveljstvo vedelo, da vojska nikakor ne bi mogla biti kos naknadnemu italijanskemu napadu na soški fronti, in zaprosilo nemškega zaveznika za pomoč in za skupno organizacijo ofenzive proti severnem krilu 2. italijanske armade (**12. SOŠKA BITKA**), s čimer bi Avstrijci izboljšali svoj položaj na tisti fronti.

Sredi septembra so se med vojaki in med civilnim prebivalstvom začeli širiti vesti o bližajočem se sovražnem napadu. Posledica je bil rastoč občutek straha in nelagodja, a tudi želja po čim prejšnjem koncu vojne. Med Čedadom in Kobaridom se je pojavil napis »Novembra dajemo v najem Avstrijcem«.²⁶

16. oktobra je Čedad prizadelo pet letalskih napadov, ki so sprožili grozo med prebivalstvom. V sledečih dneh se je med civilisti začela širiti vest, da se je ofenziva na traktu Tolmin-Gorica že začela.

ČUDEŽ PRI KOBARIDU

24. oktobra 1917 so avstro-ogrsko čete predrle italijanske linije med Bovcem in Tolminom s silovitim bombnim napadom in z uporabo novih agresivnih plinov. Avstro-ogrsko in nemške čete so nastopile skupaj. Oddelkom 2. armade pod vodstvom generala Capella je uspelo zaustaviti sovražne čete na Rombonu in Krnu, ne pa v Bovškem dolu: tu so Avstrijci prevladali, ker so napadli italijanske vojake s strupenimi plini.

Nemški vojni oddelki so prodrli skozi italijanske linije pred Tolminom in sledili toku reke Soče proti zgornjemu delu doline, da bi se tam spojili z oddelki, ki so se bližali iz Bovca.

Avstrijske in nemške čete so bile številnejše in so učinkovito prodirale. Zaradi tega so italijanske čete zašle v krizo, saj niso bile vajene učinkovitega manevriranja in vodenja. Vest o prelomu fronte med Bovcem in Tolminom je na »nejasen« način dosegla podeželska naselja, kjer so imeli sedež predstavniki vrhovnega poveljstva, med katerimi je bil tudi Čedad.

Naslednjega dne, 25. oktobra, je italijanska obramba levo od Soče popustila, avstrijske in nemške čete so prekoračile reko in vstopile v Čedad, ki je nudil dostop do cele Furlanije. Dogodek je sprožil veliko napetost: v Čedad so prihajale množice vojakov, ljudje pa so prestrašeno bežali. Zvečer je vrhovno poveljstvo odposlalo v boj vse rezerviste 2. armade, a brez uspeha. Cadorna je ukazal umik proti

²⁴ Vojne ladje z visoko zaščito, omejenim ugrezom in hitrostjo, oborožena z visokokalibrskimi topovi, namenjen obalnim operacijam (glej Lo Zingarelli, Vocabolario della lingua Italiana, Bologna, Zanichelli)

²⁵ Glej www.homolaicus.com/storia/contemporanea/grandeguerra/isonzo.html

²⁶ Glej Giuseppe Del Bianco, op. cit., II knjiga, str. 578.

Tilmentu. Med potjo se je razvnelo nekaj ostrih bitk. Nekaterim oddelkom italijanske vojske je uspelo zaščititi umik 3. armade, ki se je vračala s Krasa po cestah furlanske nižine.

Pri umiku sta prevladala nered in kaos: vojaškim silam so se pridružili bežeči civilisti in vojaki, ki so ostali odrezani od svojih oddelkov.

27. in 28. oktobra je prišlo do masovnega bega (v Čedadu so množični odhod meščanov zabeležili že v prejšnjih dneh). Prebivalstvo je pod silovitim dežjem obupano bežalo na tovornjakih in vozovih.

ČEDAJSKA BITKA Z DNE 27. OKTOBRA 1917

Tako imenovana čedajska bitka je v resnici sklop spopadov in vojaških manevrov, ki sta jih italijanska in avstro-ogrška vojska izvedli severno in vzhodno od Čedada, na stičišču Nadiške doline in furlanske nižine. Poleg bitke pri Codroipu velja za najpomembnejši spopad v sklopu umika po porazu pri Kobaridu. Po porazu z dne 24. oktobra se je italijanska vojska začela nanovo organizirati v zaledju, da bi zaustavila prodor sovražnika in omogočila svojim vojakom, da bi se zbrali za Tilmentom. Vojaško poveljstvo je velelo nekaterim oddelkom, naj se pomaknejo na gorske grebene nad ožino Ponte San Quirino-Azzida in se namestijo proti severu vzdolž linije, ki ločuje Nadiške doline od doline Torreano, na gorah Monte dei Bovi, Mladasena e Spignon (brigadi Jonio in Avellino), medtem ko so se na jugu čete zaustavile na vzpetinah, ki ločujejo čedajsko območje od doline reke Judrio, to je na gorah Purgessimo, Castelmonte (brigade Jonio, Avellino in Ferrara) ter na Špiku proti Srednjemu (brigade Elba, Taro, Spezia, Milano in Puglie).²⁷ 27. oktobra je vrhovno poveljstvo ob 3.50 ukazalo namestiti ostanke teh brigad na strateške točke, da bi zaustavili napredovanje sovražnikov, nato pa se umaknilo iz Vidma. Vsak korpus je moral pustiti 10 bataljonov na novi obrambni liniji, ki je zajemala Lusevero, Pujak, Zuffine, Joanaz, Mladaseno, Purgessimo, Staro Goro, Korado, Sabotin, Solkan, Gorico. Šlo je za vztrajen poskus odpora.²⁸ Vojaški namen teh posegov je bil pridobiti čas in omogočiti ostankom 2., 3. in 4. armade, da bi se zatekli v furlansko zaledje onstran reke Ter, kjer naj bi se ustavile zaledne čete, ki so jih pustili na čedajski liniji.²⁹ Slednja bi se uveljavila kot prva bojna linija, preostali del vojske pa naj bi se umaknil izza Tilmenta, ki je ravno v tistih dneh zaradi deževja močno narasel³⁰ in ki bi torej lahko zaustavil sovražne čete. In dejansko je služil kot pomembna obrambna linija. Čeprav so bile brigade maloštevilne in slabo opremljene (niso imele topov, temveč samo mitraljeze in le malo nabojev), jim je skoraj cel dan uspelo zaustaviti napredovanje petih avstro-ogrskih divizij.³¹ Na več predelih linije je primanjkovalo zalog. Cadorna je velel, da bi za kolono vojakov, ki so se umikali, za vozovi prevažali tudi strelivo. To pa je pomenilo, da so skoraj vsi oddelki na liniji umika, predvsem pa tisti z mitraljezi, ostali brez zalog.³² To je obsodilo italijanske vojake k neuspehu in se je izkazalo kot napaka vrhovnega poveljstva med umikom

²⁷ Glej: razni avtorji: Guida ai luoghi grande guerra. 3. Gli itinerari, str. 138-139, Udine, Gaspari Editore, 2012.

²⁸ Glej Paolo Gaspari, Le termopili italiane: la battaglia di Cividale del 27 ottobre 1917, str.12, Udine, Gaspari Editore, 2007

²⁹ ibidem str. 13

³⁰ Glej Giuseppe Del Bianco, op.cit., III knjiga, str.177.

³¹ Spletna stran www.lagrandeguerra.info/articoli.php?i=35

³² Glej Paolo Gaspari, op. cit., str. 15

iz Kobarida. Italijanska obrambna linija je bila organizirana tako, da skorajda ni imela zaledja, ki bi moglo zaustaviti sovražnika v primeru preboja. Prav zaradi tega je avstro-ogrski vojski naposled zlahka uspelo prodreti skozi čedajsko linijo. Umik je bil slabo organiziran in voden in je zaradi tega propadel.³³ Brigade, pristojne za zadrževanje sovražne ofenzive, so sestavljali predvsem rezervisti. Šlo je za brigade, ki so počivale v pričakovanju na ponovno združitev in okrepitev po izgubah, ki so jih utrpele na Banjšici. Sestavljali so jih predvsem nadomestni in dodatni vojaki, ker so bili skoraj vsi njihovi uradni sestavni člani (to je edini, ki so imeli izkušnje glede vojskovanja) na dopustu. Italijani so morali z neizkušenimi in slabo opremljenimi vojaki brez zaledja braniti 50 km dolgo fronto.³⁴ Linija, ki je bila mišljena le kot počivališče za začasno zaustavitev sovražnika, medtem ko bi se vojska ponovno organizirala za reko Tarom, je postala ekstremna obrambna linija³⁵, za katero je general Cadorna trdil:

*To linijo je treba braniti do smrti zadnjega vojaka. Odstopiti to linijo sovražniku bi pomenilo odpreti vrata invaziji. Na tej liniji je bilo treba zmagati ali umreti.*³⁶

Avstro-ogrška ofenziva se je začela v noči med 26. in 27. oktobrom. 26. so Italijani zapustili grlo pri Štupici in za seboj pustili razdejanje in požgane objekte, uničene na ukaz višjega poveljstva, da sovražnik ne bi našel ničesar uporabnega.³⁷

Ob 5.30 so avstro-ogrške čete sprožile napad za osvojitve gore Joanaz nad Torreanom, medtem ko so se drugi oddelki napotili proti jugu vzdolž gorskega hrbta, ki je vodil do previsa Ponte San Quirino. Ob 8.30 je bil hrib Monte dei Bovi že v avstrijskih rokah, Mladaseno pa so osvojili opoldne.³⁸ Skoraj istočasno so drugi oddelki napadli gore Purgessimo, Staro Goro in Špik. Prvi dve so Avstrijci osvojili šele zgodaj popoldne³⁹ zaradi trdovratnega odpora Italijanov. Dan poprej (26. oktobra) so nemški oddelki prodrli vzhodno od Matajurja, nadaljevali pot skozi grlo pri Livku in osvojili Kolovrat.⁴⁰ Mimo Čeplesišč in Sovodenj so dospeli do Azzide. Avstro-ogrške čete so ponoči osvojile Špeter, in ko so okoli dveh ponoči dospeli do ustja Nadiških dolin, so poskusili osvojiti Azzido. S hriba Purgessimo, na katerem so se ustalili italijanski vojaki,

*je bilo slišati strele obeh vojsk.*⁴¹

Že 26. oktobra ob 17.30 je prišlo do prvega neposrednega napada na vas s strani istih divizij, ki so prihajale iz Livka. Italijanski vojaki so bili obdani z dveh strani. Zdržali so celo naslednje jutro, okoli 14.00 ure pa so se morali umakniti⁴² proti mostu San Quirino, ki so ga že prej preventivno uničili.⁴³ Tu se niso mogli dolgo zadrževati, saj so jih napadale tiste sovražne divizije, ki so medtem utrdile svoj položaj na hribu Monte dei Bovi, od koder so obstreljevale spodnjo ravnino. Umaknili so se na hrib Purgessimo, kjer so se pridružili drugim italijanskim brigadam.⁴⁴ Iste cesarske divizije, ki so jih že premagale pri Azzidi, so se usmerili proti Stari gori in hribu Purgessimo, kjer

³³ Ibidem, str. 14.

³⁴ Ibidem, str. 22-23.

³⁵ Ibidem, str. 25.

³⁶ Ibidem, str. 28.

³⁷ Glej Del Bianco, op. cit., vol. III, pg 177

³⁸ Glej Paolo Gaspari, op. cit., str.440.

³⁹ Ibidem, str. 39.

⁴⁰ Ibidem, str. 57.

⁴¹ Ibidem, str. 61

⁴² Ibidem, str. 93-94.

⁴³ Ibidem str. 109.

⁴⁴ Ibidem, str. 106.

so se zadrževali Italijani. Povzpeli so se mimo Sv. Leonarda na Hum nad Tarbijem in nadaljevali pot po grebenu proti Purgessimu. Italijani so se njihovemu napredovanju zoperstavljali do 27. oktobra zvečer, ko so se morali umakniti. Nekateri so se spustili proti Čedadu, kjer so jih Avstrijci zajeli. Tisti pa, ki so se usmerili proti Prepottu, so dospeli pred sovražnimi četami, ki so se spuščale po dolini reke Judrio, in so se rešili na ravnini v bližini Manzana. Tisto popoldne je 14. regiment Reserjaeger došel v Čedad in ga zasedli, potem ko so Italijani zapustili grlo San Quirino. Že noč poprej je mesto doživelo dolg bombni napad. Čedajsko vojaško poveljstvo je ukazalo mlademu oficirju vojaške inženirske enote Francescu Giorgiju, da ob prihodu sovražnika z eksplozivom uniči tirnice pri železniški postaji in most nad Nadižo in tako upočasni njegov prodor. Drugi oficirji so prejeli povelje, da zažgejo skladišča. Bodisi zaradi posegov italijanske vojske kot zaradi požarov, ki so jih zantile avstro-ogrske bombe, se je zdelo, kot da »ves Čedad gori kot velika peč«. Avstrijci so se spustili proti Prestentu in v noči poprej so se že ustalili na hribu Monte dei Bovi; od jutra dalje so z bombami obstreljevali tudi središče mesta. Medtem so se italijanski vojaki že sredi noči začeli umikati proti Vidmu z vlakom ali peš. Okoli 10. ure so zadnji predstavniki poveljstva zapustili Čedad, medtem ko so z bližnjega griča Zuccola Italijani odgovarjali na strele avstrijskih vojakov, ustaljenih na hribu Monte dei Bovi.⁴⁵ Ob 15.45 so prvi avstrijski vojaki vkorakali v Čedad; zoperstavilo se jim je le nekaj predstavnikov vojaške inženirske enote, ki so se pripravljali na uničenje mostu nad Nadižo, ki je eksplodiral nekaj minut kasneje. Strelniki napadi so prenehali, Avstrijci pa so začeli ropati Čedad. Prebivalci se niso mogli zoperstaviti nenadzorovanim tolpom vojakov, ki so zasedli celo mestece. Nemočno so opazovali, kako so sovražniki lomili okna in vrata njihovih bivališč in iskali zlatnino ali koristne predmete. Slišati je bilo »tako močne udarce, kot če bi se začel nov bombni napad«.⁴⁶

ČEDAD MED OKUPACIJO

Cadorna je vodil umik v kritičnih okoliščinah zaradi bližine sovražne vojske in zaradi prenatrpanosti cest, kjer se je trlo na tisoče vojakov in bežečih civilistov. Italijanska vojska je izgubila kakih 40.000 vojakov med žrtvami in ranjenci. Ujetnikov je bilo 280.000, 350.000 pa je bilo pobeglih vojakov, ki so begali po zaledju.

Italijanska vojska je bila na kolenih; začel se je prodor sovražnika na italijansko ozemlje. Vodstvo kraljeve vojske je tedaj prevzel Armando Diaz.

Od konca oktobra 1917 je vojna v Furlaniji pokazala svoj najkrutejši obraz. Prispelle so čete okupatorjev, ki so govorili nerazumljive jezike.⁴⁷ Prebivalci Čedada in cele Furlanije so morali odločiti, če bodo odpotovali ali ostali in sobivali s sovražnikom.

Izmed 630.000 skupnih prebivalcev Furlanije (podatki se nanašajo na štetje prebivalstva iz leta 1911) se jih je za beg odločilo 135.000. Čedad je štel 10.000 prebivalcev; pobeglo jih je 5.177.

Firence so nudile zatočišče kar 17.500 Furlanom, med katerimi je bilo kar nekaj predstavnikov javne uprave in uglednih družin. Ministrstvo za notranje zadeve je premestilo videmsko prefekturo v Firence, ki je postalo hkrati sedež uradov pokrajinskega komisarja, občin in drugih krajevnih ustanov. Tu so delovali nekaterih birokratski organi in so se zbirali predstavniki vodilnega političnega razreda, ki so sestavili pravno priznane odbore, uprave in ustanove. Najpomembnejše osebnosti iz furlanskih begunskih krogov v Firencah so postali državni referenti furlanskega naroda. Poleg pravno priznane upravne dejavnosti

⁴⁵ Glej Giuseppe Del Bianco, op. cit., III knjiga, str. 183.

⁴⁶ Ibidem, str. 184.

⁴⁷ Glej Bonassi, Fabi, Martina, Viola, *Il Friuli del '15/'18*, Udine, Provincia di Udine, 2003, str.145.

so vodili humanitarno pomoč, skrbeli za urejanje dokumentov in birokratskih postopkov, predvsem pa za vlaganje prošenj za denarno pomoč in pri tem pomagali pripadnikom lastnih voliknih okrožij, zaradi česar je prišlo do trenj z upravami, ki jih je vsilila avstrijsko-nemška vojaška uprava.⁴⁸

Za časa avstrijsko-nemške zasedbe so se Furlani znašli v težkem položaju: beg je bil za preproste ljudi vse prej kot preprost, saj so bodisi umikajoče se kot napredujoče čete praznile ceste tako, da so vozove z osebnimi predmeti bežečih civilistov preobračali v obcestne jarke. Mnogi begunci so se na poti nepričakovano morali soočiti z zaustavitvijo zaradi vojaških povelj, prenatrpanosti cest ali preloma mostu. Zaradi strahu, pretrujenosti ali cestnih zaustavitev so se mnogi civilisti morali vrniti domov; v mnogih primerih se je to zgodilo potem, ko so se begunci že soočili s strašnimi cestnimi razmerami pod dežjem in v mrazu. Število družin, ki so želele oditi, je bilo znatno višje od števila družin, ki jim je dejansko uspelo prekoračiti linijo. Drugo žalostno dejstvo je to, da je napredovanje sovražnika popolnoma presenetilo večino prebivalstva, ki je lahko samo nemočno prisostvovalo invaziji. Nekoliko drugačne so bile razmere na podeželju in v gorah, kjer večina kmetov ni hotela zapustiti svojih domov, hlevov in polj, saj so se s temi preživljali. V mnogih primerih so se kmetje uprli vabilom ali celo poveljem vojaških oblasti, naj zapustijo svoje domove, in celo ušli razselitvenim ukrepom, če so le mogli.

Medtem ko so krajevne oblasti skoraj v celoti odšle, so predstavniki cerkvene oblasti sklenile ostati s svojimi farani v Furlaniji. Duhovniki so torej delovali v izredno težkih razmerah. Kdor je sklenil ostati, je to storil »na lastno odločitev in po lastni vesti«.

»Stanje duhovščine« iz leta 1914, zadnji uradni dokument pred porazom pri Kobaridu, je za duhovščino v videmski nadškofiji navajal sledeče podatke: 678 duhovnikov, 27 vikarjev, 232 neodvisnih župnij, vikarij in kaplanij.⁴⁹

Upravljal jih je nadškof Monsignor Antonio Anastasio Rossi, ki je svojo funkcijo prevzel maja 1910.

Zaradi velikega števila duhovnikov je škofijska oblast nudila učinkovito pastoralno oskrbo po celi deželi, ki jo je sestavljala vrsta drobnih in razpršenih zaselkov. Izmed teh 678 duhovnikov jih je 600 sklenilo ostati v Furlaniji s svojimi župljani.

Monsignor Valentino Liva, dekan čedajskega kapitlja, je v svojih spisih opisal življenje v Čedadu med okupacijo. Podpiral je svoje župljane, ki so ostali v mestu, in jim pomagal pri reševanju birokratskih in upravnih zadev.

Mons. Liva je vsak dan natančno opisal dogajanje v Čedadu od prvih dni množičnega bega, to je od 27. oktobra 1917, do osvoboditve (4. novembra 1918). Leta 1928 so njegove spise objavili v dveh knjigah z naslovom *La vita di un popolo* (Življenje naroda) in *Anno di prigionia* (Leto ujetništva), ki jih je objavila tiskarna F.lli Stagni iz Čedada. Mons. Liva je zapisal, da je 27. oktobra 1917 zjutraj v Čedadu bilo sto ljudi vključno z nekaj predstavniki vojaških inženirskih enot.

⁴⁸ Glej Lucio Fabi, Giacomo Viola, *Il Friuli nella Grande Guerra. Memorie, documenti, problemi*, Edizioni del centro polivalente del monfalconese, Progetto Integrato Cultura Medio Friuli, Ronchi dei Legionari, 1996, str. 48.

⁴⁹ Glej *Stato personale e locale del Clero della Città ed Arcidiocesi di Udine per l'anno 1914*, Stabilimento Tipografico S. Paolino, Udine, 1913, str.169-185.

Nenavaden dogodek se je pripetil pri mostu, ki so ga Italijani razstrelili, da bi s tem zaustavili napredovanje avstrijsko-nemške vojske.

Duhovniki so zaslišali tožbe, se približali in našli mladega oficirja in vojaka, ranjena v eksploziji mostu. Oficir je bil Gian Francesco Giorgi iz Modene, ki so ga skupaj z vojakom prenesli v bolnišnico, kjer je umrl na začetku decembra.

Oficir Giorgi je posthumno prejel srebrno medaljo za vojne zasluge na osnovi poročila mons. Live o njegovem hrabrem dejanju.

Ob koncu oktobra je mons. Liva iz Vidma prejel odlok, s katerim ga je generalni provikar videmske škofije imenoval za dekana provikarja za okrožje, ki je zajemalo Čedad, Špeter Slovenov, Corno di Rosazzo in Neme.

V letu okupacije je dekan deloval tudi kot čedajski župan.

Nemudoma je ustanovil odbor za pomoč meščanom, ki so ostali v Čedadu, in neprestano posredoval med prebivalci in tujo vojaško oblastjo.

Na začetku novembra se je vrnilo nekaj Čedajcev skupaj z vojaki, ki so izgubili stik s svojimi enotami ali so pobegli iz koncentracijskih taborišč.

Poveljnik von Below se je bal, da bi nekateri prebivalci lahko sprejeli jetnike, pobegle iz ujetniških taborišč, in izdal okrožnice, v katerih je zagrozil z ustrelitvijo vse, ki bi sprejeli ubežnike.

Enaka kazen se je obetala tudi gostom. Mons. Liva in njegovi sobratje so skrivaj sprejeli in pogostili vojake in jih nato napotili v gorske župnije.⁵⁰

Mons. Liva je posebej skrbel za oskrbo s hrano in si prizadeval, da bi Čedajcem zagotovil preživetje. Okupatorskim poveljstvom je poslal številne prošnje, vendar mu niti enkrat niso odgovorili. V zasilnem stanju je sklenil ustanoviti občinski odbor, ki ga je vodil sam, in imenoval odbornike in tajnike. V zaselkih so prav tako imenovali voditelje.

Nova uprava je poskušala zadovoljiti potrebe družin in rešiti tragično vprašanje ujetnikov: v bližini Čedada je namreč bilo več koncentracijskih taborišč.

Drug problem je zadeval pomoč bolnikom in ranjencem.

Že 31. oktobra se je skupinica uršulink odpravila v semenišče v Rubignacco, ki so ga medtem preuredili v vojaško bolnišnico, da bi pomagala italijanskim vojakom, ki so jih Nemci zapustili.

Že v prvih dneh zasedbe je nemško poveljstvo pokazalo namen, da bi si prilastilo mestno bolnišnico. Uprava se temu ni mogla upreti in tako so mestno bolnišnico dali na razpolago avstro-ogrskim in nemškim ranjencem in v njej namestili glavno direkcijo vseh mestnih bolnišnic.

V kratkem so se vse čedajske vojaške bolnišnice izpraznile zaradi oddaljenosti od fronte.

Okupatorji so že v prvih dneh svoje prisotnosti v vsaki hiši zasegli vse dobrine, posteljnino, pohištvo in živino, bivališča pa so tudi poškodovali.

Od 27. oktobra 1917 vodovod Poiana ni več nudil vode ne Čedadu ne drugim občinam, vključenim v Konzorcij, ker je med umikom Italijanov eksplozija mine strla vod ob zajemu in prelomila cevi.

⁵⁰

Glej Bruno Baccino, op. cit., str. 161-162.

Prebivalci so imeli na razpolago samo še vodo iz vodnjakov, ki pa ni bila neoporečna, zato je obstajala nevarnost epidemij. Poleg tega ni bilo mogoče zagotoviti dobrega delovanja gasilske službe.⁵¹

V Čedadu je novembra 1917 začela delovati veletrgovina. Tu so delili jestvine, s katerimi so poskušali pomagati prebivalcem.

Za božične praznike se je stanje še poslabšalo. Vojaki so vinjeni hodili po mestu in ustrahovali ljudi ter vse pogosteje kradli.

Mons. Liva je v številnih pismih, ki jih je poslal avstrijskemu poveljništvu, opozoril na vse, kar se je dogajalo v Čedadu, in prosil za posredovanje svojih protestov na vrhovno poveljstvo.

Čedad je bil torej na koncu leta 1917 popolnoma izoliran in prepuščen avstro-ogrski in nemški vojski. Med prebivalci sta se širila obup in vse močnejša želja po možnosti dopisovanja s svojci, ki so pobegnili.

LETO 1918

V Furlaniji je avstro-ogrsko okupacijo zamenjala oblast sil jugozahodne fronte pod vodstvom nadvojvode Evgena, ki je moral decembra istega leta z ustreznimi odloki zaustaviti rope in nasilna dejanja, ki so jih okupatorji prizadejali prebivalstvu.

Januarja 1918 so poveljstvo jugozahodne fronte razpustili; oblast nad Furlanijo je tedaj prevzela skupina armad feldmaršala Svetozarja Borojevića von Bojna. Borojević je bil hrvaške narodnosti in zvest habsburški monarhiji. Pod njegovo oblastjo ni bila le Furlanija, temveč tudi zasedeno območje ob reki Piave z izjemo alpskega predela do hriba Grappa.

V posameznih okrožjih so ustanovili Okrožna poveljstva, ki so imela funkcijo prvostopenjskih upravnih oblasti; bila so odvisna od Borojevića. Na ozemlju, ki ga je on upravljal, so ustanovili 16 okrožnih poveljstev.

Čedajsko okrožno poveljstvo je bilo pristojno za Čedad in Špeter Slovenov.⁵²

Med Borojevićevimi in nemškimi vojaki je večkrat prišlo do trenj. Mnogi so se pritoževali nad vedenjem nemških vojakov, ki so ustrahovali prebivalce in zasegali njihovo imetje.

Prisotnost številnih vojakov je močno vplivala na razpoložljivost živeža; na tem področju je vladal nered, ker se vojaki pogosto niso držali upravnih odredb.

Že v prvih dneh okupacije so prebivalcem zasegli poljščine, zaloge hrane, živali in obleke. Sovražniki so z nasilnimi in kruti roparskimi napadi nadaljevali do konca 1. svetovne vojne. Okupatorji so opravili štetje prebivalstva in sestavili posebne sezname lastnikov zemljišč in njihovih kolonov.⁵³

⁵¹ Glej Claudio Mattaloni, Grupignano. Storia, cronaca, e tradizioni di un borgo rurale friulano, Udine, Arti Grafiche Friulane, 1989, str. 112. 53

⁵² Glej Christine Horvath – Mayerhofer, (uredil Arturo Toso), *L'Amministrazione militare austro – ungarica nei territori occupati dall'ottobre 1917 al novembre 1918*, Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano Comitato di Udine, Udine, 1985, str. 24 – 25.

⁵³ Glej Gian Francesco Cromaz, *Memorie dell'occupazione austro – germanica nei comuni del Distretto di Udine. (Autunno 1917-Autunno 1918)*, Comune di Basiliano, 1998, str. 15.

Zasegli so tudi zaloge pšenične in koruzne moke ter določili njun dnevni odmerek na osebo na 200 g, kar so januarja 1918 zmanjšali na 150 g. Istega meseca so zasegli tudi stročnice, krompir, vino, olje, semena, krmo, sadje, a tudi prašiče, ovce, koze in kokoši. Pri racioniranju mesa so ljudje sprva prejeli 500 g na osebo, kar so nato zmanjšali na 200 g na teden; temu so prilagodili tudi koljenje živine. Kruh je bilo mogoče kupiti samo z ustrezno izkaznico, ki je veljala tri mesece.

Prizadevanja Odbora za dobavo živeža in čedajske občinske uprave so spremljale pobude prebivalcev, ki so osebne predmete, ki so jim še preostali, predajali, komur je ostal brez ničesar.

Krompir in stročnice naj bi nadomestile kruh, vendar je bila žal tistega leta letina slaba. Leta 1918 so uvedli nove ukaze in predpise. Uredba t. i. Wirtschaftsektion (gospodarskega odseka) št. 8500/7 avstro-ogrškega vrhovnega poveljstva je določala, da je treba zaseči bodisi že pridelane poljščine kot bodoč pridelek. Ljudje pa so se organizirali in se začeli upirati tem določbam, in to predvsem po uvedbi prepovedi mletja, ko so vse mline zaprli in namestili straže pred njihova vrata.

Zaseganje blaga in živine se je nadaljevalo skozi celo leto. Hrane na razpolago je bilo zelo malo, poleg tega pa je iz skladišč izginilo tudi vsakovrstno blago. Bolj se je slabšal vojaški položaj avstro-ogrške vojske, strožja so bila povelja in predpisi, ki so jih uvajali.

Zaseganj je bilo vse več. Naposled so zasegali celo žimnice iz volne ali živalskih vlaken (v zameno zanje so delili žimnice iz rastlinskih vlaken in borno denarno nadomestilo). Tudi hrane, ki so jo delili, je bilo vse manj. Sovražne čete so zasegle lanene rjuhe in vse vrste tkanin. Ženskam so odvzeli celo kombineže.

Kmetje so poskušali skrivati del pridelka in drugih izdelkov, da z njimi lahko zadovoljili svoje potrebe. Mnoge so preiskali in jim grozili s hudimi kaznimi in globami: slednje so lahko znašale celo 5.000 lir, zaporne kazni pa so lahko trajale tudi do šest mesecev. K sreči so kontrole izvajali neurejeno.

Junija 1918 so dnevno količino koruze na osebo zmanjšali na 115 g, nameravali pa so jo naknadno spustiti na 100 g.

Zaradi vse strožjega racioniranja hrane se je kmalu razvilo trgovanje živil na črno. Okupatorske čete tega ni uspelo odpraviti. Za časa okupacije je delovalo veliko preprodajalcev živil. Med njimi so bili tudi trgovci, ki so blago preprodajali po močno povišanih cenah.⁵⁴

Druga oblika kraje, ki so se je furlanske skupnosti zelo bale, je bila zasega zvonov. Avstro-ogrške čete so v vseh furlanskih vaseh zasegle zvonce z zvonikov in vse zvončke, da bi stalili bron in kovino ponovno uporabili. Ker so zvonovi predstavljali simbol skupnosti, je bila njihova izguba za prebivalce boleča. Avstro-ogrška vojska naj bi

⁵⁴ Glej Giulia Sattolo, diplomatska naloga, *Come finì la Prima Guerra Mondiale attraverso i diari parrocchiali*, Udine, 2010, str.16.

za vsak odnesen zvon ali zvonec izplačati določeno število bonov v odškodnino, a žal do tega skoraj nikoli ni prišlo.

Ti žalostni dogodki so prizadeli tudi Čedad.,

Tu so 29. maja zasegli vse zvonove z vseh zvonikov. Izjema so bili le zvonovi stolnice.

Mons. Liva je že več mesecev sledil novicam o zasegi zvonov, ki so prihajale iz Furlanske nižine. Bodisi kot župan bodisi kot dekan kapitlja je večkrat pozval avstrijsko in nemško okrožno poveljstvo, da bi zvonove pustili na svojem mestu, kar je še posebej veljalo za zvonove stolnice. Zagotovili so mu, da zvonov ne bodo zasegli in da bodo religiozne stavbe spoštovali.

Tega pa se žal niso držali. 3. julija 1918 so Nemci z zvonika stolnice spustili štiri največje zvonove in jih odnesli v nedeljo 7. julija, medtem ko je v stolnici potekala sveta maša.⁵⁵

POŠTA Delovanje poštne sistema je bil pereč problem, ki je pri vseh župnikih čedajskega okrožja vzbujal zaskrbljenost. Prav župniki so sprejemali in delili prihajajočo in odhajajočo pošto. Količina pisem je tako narasla, da so prebivalce okupiranega območja prosili, naj dopisnic in pisem ne pišejo več kot dvakrat na mesec. Naraslo je predvsem dopisovanje z izseljenci, ki so se zatekli v druga italijanska mesta. Čedadčani so si želeli stika s svojci, ki so se nahajali v drugih deželah, begunci pa so hoteli vedeti, kako je s svojci, ki so ostali doma, in se pozanimati o stanju svojih bivališč.

NOVI MOST Med žalostnim obdobjem avstro-ogrške okupacije je napočil tudi pomemben, z veseljem prežet dan, in sicer dan otvoritve novega mostu.

Občinska uprava je sprva uredila brv čez reko, kasneje pa zaprosila generala Eltza, naj čim prej poskrbi za izgradnjo mostu.

Sestavili so torej ekipo zidarjev in kleparjev iz Čedada in Tavorjane, ki so takoj poprijeli za delo. 18. maja 1918 ob 9. uri so most uradno blagoslovili v prisotnosti predstavnikov oblasti. Prisoten je bil tudi poveljnik Borojević, ki pa se je takoj po svečanosti vrnil v Videm.

KONČNA FAZA VOJNE Zadnji meseci leta 1918 so prebivalstvo navdali z obupom in strahom. Ljudje niso več prenesli težkih življenjskih razmer. Hrane je primanjkovalo, pomanjkanje pa je naraščalo. Hiše so rušili, iz njih pa odnašali vse, kar je lahko koristilo, vključno z vrati, okenskimi okvirji in tramovi.

Bližala se je zima in ljudje so se bali, da pomanjkanju in ropanju ne bodo kos.

Sovražne čete, ki jim je prav tako primanjkovalo živeža, so župnike budili kar sredi noči. Z bajoneti so napadali in v nekaj minutah oropali župnišča in župnikovo bivališče ter s seboj odnesli hrano in vse, kar jim je lahko koristilo. Župniki so se večkrat morali soočiti z avstro-ogrskimi četami, ki so se utaborile in si postregle s hrano kar na dvorišču pred župniščem.

Iz župnišč so odnašale pohištvo in jih večkrat tako poškodovali, da so jih morali opustiti. V nekaterih primerih so žendarmi in oficirji

⁵⁵ Glej Bruno Baccino, op. cit., str. 175.

vstopili v stolnico, da bi zasegli orgelske cevi. To se je npr. zgodilo 17. septembra 1918 v Čedadu. Okupatorske čete za zasežene dobrine niso izplačale ne denarja ne bonov. Odnesele so celo zadnje zvonce, ki so še ostali.

V nekaterih občinah so vojaške oblasti ukazale družinam, naj predajo vso živino v njihovi lasti, a hlevi so bili že prazni, ker so živino že zdavnaj zasegli. Od konca oktobra 1918 so morali ljudje obvezno predati (ali pa so jim zasegli) suknjiče, krila, spodnje perilo in druga oblačila. Ljudje so torej poskusili skriti čim več oblek. Ljudje so živeli v stalnem strahu, da bi vojaki vdrli v njihove domove, jih preiskali in zasegli osebne predmete, če sami ne bi predali avstro-ogrskim vojaškim oblastem vse, kar so le-te potrebovale.

Sovražne čete so nasilno lomile vrata in vdirale v domove kar sredi noči; kradle so moko, koruzo, polento, grozile ljudem in jih teple, včasih so oropana bivališča celo požigale ali okradle mimoidoče in jim odnašale, kar so ravnokar imeli pri sebi.

Ropanja so se zaključila šele ob sklenitvi premirja.⁵⁶

Med poletjem in jesenjo leta 1918 so se med furlanskim prebivalstvom razširile prve fragmentarne vesti o bitkah ob reki Piave, med katerimi so italijanski napadi ošibili in razdrobili avstrijsko vojsko.⁵⁷ Te vesti so župniki zapisali v svoje dnevnike in izrazili upanje, da bo vojne kmalu konec. Avstrijske čete so se poskusile strniti, a že od konca septembra je v celem habsburškem cesarstvu naraščala nestrpnost med posameznimi narodi. Turčija in Bolgarija sta prav tako zaprosili za začetek pogajanj za konec vojne.

Prav tedaj je general Diaz sklenil sprožiti veliko in skrbno načrtovano ofenzivo, ki se je začela 24. oktobra (obletnica čudeža pri Kobaridu) in ki je v nekaj dneh pripomogla k preboju avstrijske fronte pri Vittoriju Venetu in nagel umik ter dokončen poraz sovražnika.

Po 29. oktobru se je stanje v avstro-ogrski vojski močno poslabšalo. Vedno več je bilo enot, ki niso hotele na fronto in so se na lastno pobudo vračale domov. Kot prve so se vrnile madžarske enote, ki so do tedaj veljale kot najboljše v celem cesarstvu. Število primerov insubordinacije je naraščalo, vojska pa je razpadala.⁵⁸ Občutek zavračanja bojevanja je v madžarski vojski dosegel take razsežnosti, da se je v naselju Billerio pri Čenti 27. oktobra 1918 razvil v pravi upor, znan pod imenom »upor pri Artegna«.

Župniki se vojnim grozotam niso mogli zoperstavljeti na noben drug način kot z vero in tolažbo. Na koncu oktobra in začetku novembra je naraščalo pričakovanje prihoda italijanske vojske. Župniki so bodrili svoje župljane, ki so jih navdajali strah, nezaupanje in zaprepadenost in so že izgubili upanje v konec vojne. Ko

⁵⁶ Glej Giulia Sattolo, op. cit., str. 49,50, 57. 58

⁵⁷ Glej G. Viola, *L'Arcidiocesi di Udine*, str. 177, in Gustavo Corni, op. cit.

⁵⁸ Glej Mario Isnenghi – Giorgio Rochat, *La Grande Guerra.1914-1918*, La Nuova Italia, Firenze, 2000, str.462.

se je končno začela širiti vest o umiku avstrijske vojske in skorajšnjemu prihodu italijanskih čet v Furlanijo, se je želja po koncu vojne zdela res uresničljiva.

Na koncu oktobra in v prvih dneh novembra se je vojno dogajanje spremenilo: italijanska letala so preletavala vasi in metala letake s sporočili, ki so bodrili prebivalstvo in mu vlivali upanja.

Kljub temu še ni bilo zanesljivih vesti o skorajšnjem prihodu italijanskih čet. Ljudje so se spraševali, kdaj jih bodo dočakali. V župniji mons. Live se je stalno trlo ljudi.

3. novembra je v vili Giusti pri Padovi Avstrija podpisala premirje. Le nekaj ur poprej so italijanske čete stopile v Trento in Trst - v slednjem je italijanska mornarica izkrcala svoje može. Premirje je stopilo v veljavo naslednjega dne ob 15. uri.

3. novembra okoli 14. ure so prvi konjeniki stopili v Videm.⁵⁹

Istočasno so v Čedadu Valentino Liva in njegovi župljani vneto pričakovali prihod italijanskih vojakov.

Takoj po koncu molitev v stolnici sem tekel k prijateljem, ker smo vsi morali biti pozorni in na svojem mestu, da bi se zoperstavili morebitni nevarnosti, vezani na umik sovražnika. Ob 7h sem se odpravil po zaselkih. O bližajočih se italijanskih četah ni bilo ne duha ne sluha. V Rubignaccu sta me dve prodajalki mleka nestrpno vprašali: »Kdaj pa bodo prišle?«. »Kmalu. Umaknita se, ker je nevarno«. [...] Vsem, predvsem pa moškim in mladim, sem priporočil, naj se ne bližajo sovražnim četam.«⁶⁰

4. novembra je general Diaz uradno proglasil zmago.

Okoli poldne so prvi bersaljerji na kolesih vstopili v Čedad. Na mostu je stalo veliko ljudi in vzklikalo *Živela Italija!* ter vihtelo trobojnico, medtem ko so se Avstrijci skrivali, da jih ne bi ujeli.⁶¹

Tedaj se je mons. Liva ravnokar vračal v Čedad. Na korzu je srečal gospoda Milanija, ki mu je povedal, da so vojaki na trgu pred stolnico. Tekel je do trga Piazza del Patriarcato in se pridružil splošnemu veselju. Večina čete je prispela okoli 13.15.

Čedad je bil spet pod italijansko oblastjo.⁶²

Ob 13.15 so italijanski topniški in konjeniški regimenti vstopili na trg pred stolnico sredi splošnega navdušenja in vzklikanja: Slava Bogu! Čast zmagoviti vojski!⁶³

Ob 16h je mons. Liva slovesno maševal v stolnici.

Ob 16h so vojaki in meščani v cerkvi zapeli složen in z vero, ljubeznijo in upanjem v novo življenje prežet Te Deum, ki je odjekal do neba.⁶⁴

⁵⁹ Glej Tiziano Tessitori, *Il Friuli alla fine della guerra 1915-18*, in *Memorie storiche forogiuliesi*, Vol. XLVIII 1967-1968, Udine, 1968, str.5.

⁶⁰ Glej Valentino Liva, *Un anno di prigionia*, in *La vita di un popolo durante l'occupazione straniera. 27 ottobre 1917 – 4 novembre 1918*, Tipografia Fratelli Stagni, Cividale del Friuli, 1928-1929, str.269

⁶¹ Glej Maria Agostina Del Negro, op. cit., str. 86.

⁶² Glej Bruno Baccino, op.citata, str.176-177.

⁶³ Glej Valentino Liva, op.citata, str.271-272

⁶⁴ ibidem, str. 272

BIBLIOGRAFIA

- Razni avtorji, *Guida ai luoghi della Grande Guerra nella provincia di Udine. 3. Gli itinerari*, Udine, Gaspari Editore, 2012.
- Baccino Bruno, *Un apostolo friulano del '900. Mons. Valentino Liva*, Tavagnacco, Arti Grafiche, 2007.
- Bonassi P., Fabi L., Martina G.L., Viola G., *Il Friuli del '15/18. Luoghi, itinerari, vicende di una provincia nella Grande Guerra*, Udine, Provincia di Udine, Assessorato alla Cultura, 2003.
- Corni Gustavo, *Storia della società friulana. 1914 – 1925*, Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, Udine, 2000.
- Gian Francesco Cromaz, *Memorie dell'occupazione austro – germanica nei comuni del Distretto di Udine. (Autunno 1917-Autunno 1918)*, Comune di Basiliano, 1998,.
- Del Bianco Giuseppe, *La guerra e il Friuli*, Udine, Del Bianco Editore, 2001.
- Del Negro Maria Agostina, *Le Orsoline a Cividale. 1843 – 1999*, Premariacco, Juliagraf, 2000.
- Lucio Fabi, *La gente e la guerra. Saggi*, Il Campo, Udine, 1990.
- Lucio Fabi, Giacomo Viola, *Il Friuli nella Grande Guerra. Memorie, documenti, problemi*, Edizioni del centro polivalente del monfalconese, Progetto Integrato Cultura Medio Friuli, Ronchi dei Legionari, 1996.
- Gaspari Paolo, *Le termopili italiane: la battaglia di Cividale del 27 ottobre 1917*, Udine, Gaspari Editore, 2007.
- Christine Horvath – Mayerhofer (uredil Arturo Toso), *L'Amministrazione militare austro – ungarica nei territori occupati dall'ottobre 1917 al novembre 1918*, Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano Comitato di Udine, Udine, 1985.
- Mario Isnenghi – Giorgio Rochat, *La Grande Guerra. 1914-1918*, La Nuova Italia, Firenze, 2000.
- Liva Valentino, *La vita d'un popolo. Vol. I – II*, Cividale del Friuli, F.lli Stagni, 1928.
- Mantini Marco, *Da Tolmino a Caporetto lungo i percorsi della Grande Guerra tra Italia e Slovenia*, Udine, Gaspari Editore, 2006.
- Claudio Mattaloni, *Grupignano. Storia, cronaca, e tradizioni di un borgo rurale friulano*, Udine, Arti Grafiche Friulane, 1989.
- Pellegrini Scafati Ada, *La Società Operaia di Mutuo Soccorso ed Istruzione di Cividale del Friuli. 1870-1914 / 1915-1940*, SOMSI, prubl. 2002 (Premariacco: Juliagraf, 2003).
- Sattolo Giulia, Tesi di laurea, *Come finì la Prima Guerra Mondiale attraverso i diari parrocchiali*, Udine, 2010.
- Stato personale e locale del Clero della Città ed Arcidiocesi di Udine per l'anno 1914*, Stabilimento Tipografico S. Paolino, Udine, 1913.
- Tiziano Tessitori, *Il Friuli alla fine della guerra 1915-18, in Memorie storiche forogiuliesi*, Vol. XLVIII 1967-1968, Udine, 1968.
- Zerboni Mario, *Le ferrovie di Cividale del Friuli. Un viaggio nella storia*, Forum, Udine, 2003.

SPLETNE STRANI

www.lagrandeguerra.info/articoli.php?i=35

www.itinerarigrandeguerra.it

www.homolaicus.com